

А.В. Лужанський,
науковий консультант
управління забезпечення
діяльності Судової палати
у цивільних справах
Верховного Суду України

Summary

The article examines constitutional principles of access to justice in Ukraine, explores its legal nature. The author validates point that right to access to justice in the context of constituent part of the right to judicial protection is guaranteed by the Basic Law; and stresses the necessity to fix the said positive legal right in the substantive constitutional norm

Конституційна природа права на доступ до правосуддя в Україні

Однією з особливостей судової влади є те, що остання реалізується єдиними та спеціально уповноваженими органами — судами, які наділені при-
таманними лише їм повноваженнями.

Специфіка судового захисту полягає у тому, що його ефективність є набагато вищою порівняно з іншими, несудовими засобами, оскільки: захист у позасудовому порядку фактично є проханням або пропозицією добровільно чи в порядку адміністративного контролю усунути порушення й ліквідувати його негативні наслідки і ґрунтується на презумпції належної та добросовісної поведінки правопорушника; судовий розгляд є єдиним остаточним законним засобом вирішення правового конфлікту; при розгляді конкретної справи суд має право на превентивний вплив у формі обов'язкових до виконання окремих ухвал (постанов) щодо запобігання надалі виникненню причин і умов, що призвели до порушення прав; судові рішення, які набрали законної сили, як правило, мають остаточний характер; виконання судового рішення щодо питань факту чи права забезпечене державним примусом.

З огляду на це правосуддя посідає особливе місце у системі гарантій захисту прав, свобод та законних інтересів, а доступ до нього є невід'ємною складовою права на звернення до суду та необхідною передумовою його реалізації.

Аспекти законодавчого та практичного забезпечення реалізації такого права були предметом досліджень багатьох науковців та юристів-практиків, зокрема: В.В. Городовенка, Ю.М. Грошевого, М.Л. Ентіна, В.М. Жуйкова, М.І. Козюбри, О.Р. Куйбіди, І.Є. Марочкина, О.М. Овчаренко, Д.М. Притики, Н.Ю. Сакари, Т.В. Сахнової, В.М. Сидоренка, Н.В. Сибільової, О.Г. Шило, В.І. Шишкіна, С.Г. Штогуна, В.В. Яркова та ін.

Однією з невідірваних частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття, є недостатня дослідженість конституційних засад права на доступ до правосуддя в Україні.

Оскільки з'ясування конституційної природи того чи іншого права має надзвичайно важливе як теоретичне, так і практичне значення, зокрема й з точки зору запровадження і функціонування ефективних механізмів реалізації та захисту відповідного права, мета цього дослідження полягає у вивченні згаданих засад, виявленні їх характерних ознак.

Аналізуючи правову природу права на доступ до правосуддя, можна виокремити такі його складові:

- формально-правову, пов'язану з визнанням згаданого права і його реалізацією в межах дії позитивного права;
- змістову, яка пов'язана з нормативно-правовим закріпленням цього права та відповідних йому правових обов'язків;
- процесуальну, що регулює порядок реалізації цього права та порядок реалізації відповідних йому обов'язків.

У країнах Європи право на доступ до правосуддя, як правило, не закріплено безпосередньо в конституціях. Як виняток можна зазначити такі держави, як Молдова, Російська Федерація та Сан-Марино. Так, у ст. 20 Конституції Республіки Молдова передбачено, що будь-яка особа має право на ефективне поновлення у правах компетентними судами в разі порушення її прав, свобод і законних інтересів. Жоден закон не може обмежити доступ до правосуддя¹. Дещо вужчу (стосовно суб'єктного складу) гарантію містить Конституція Російської Федерації, у ст. 52 якої зазначено, що права потерпілих від злочинів та зловживань владою охороняються законом. Держава забезпечує потерпілим доступ до правосуддя та компенсацію заподіяної шкоди². Відповідно до ч. 3 ст. 15 Декларації прав громадян та основних принципів державного устрою Сан-Марино від 8 липня 1974 р. (яку умовно можна назвати конституцією згаданої республіки) закон забезпечує швидкість, економічну доступність та безсторонність суду, за винятком тих випадків, коли судді не можуть бути сан-маринськими громадянами³.

Попри те, що право на доступ до суду не закріплено на рівні Конституції України в буквальному розумінні, на наш погляд, про нього все ж таки можна і потрібно говорити як про право, гарантоване Основним Законом України, принаймні у контексті складового елементу права на судовий захист.

Підтвердженням цієї тези може слугувати системний аналіз положень конституційних норм, якими передбачено: гарантування звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції (ч. 3 ст. 8); захист прав і свобод людини і громадянина судом, гарантування кожному права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (частини 1, 2 ст. 55); право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55); належність до частини національного законодавства України чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Ра-

дою України (ч. 1 ст. 9); що закріплені Конституцією права і свободи людини і громадянина не є вищепними (ч. 1 ст. 22).

Аналізуючи закріплені у Конституції вимоги верховенства права та правової держави, відомий український вчений М.І. Козюбра зазначає, що у її положеннях зафіксовано переважну більшість таких вимог, зокрема вимогу «неможливості відмовити у правосудді» (ч. 2 ст. 55, ч. 2 ст. 124 та ін.)⁴.

Перебуваючи в системі суб'єктивних конституційних прав та свобод, право на доступ до суду через його складові існує не автономно, а в системному взаємозв'язку з іншими суб'єктивними конституційними правами, які тісно взаємодіють

В юридичній літературі висловлювалася думка й про те, що право на судовий захист є конституційним правом, яке існує на підставі одного факту — визнання його Конституцією, водночас воно є і галузевим, оскільки механізм його реалізації визначається і регулюється саме процесуальним законодавством⁵.

Перебуваючи в системі суб'єктивних конституційних прав та свобод, право на доступ до суду через його складові існує не автономно, а в системному взаємозв'язку з іншими суб'єктивними конституційними правами, які тісно взаємодіють, зокрема:

- політичними (унаслідок реалізації політичних прав громадян встановлено та діє демократичний режим як запорука реалізації усіх конституційних прав та свобод);

- економічними (сприяння забезпеченню права на достатній життєвий рівень шляхом відстрочки і розстрочки виконання, зміни чи встановлення способу і порядку виконання судового рішення за наявності обставин, що утруднюють таке виконання (відсутність присудженого майна в натурі, хвороба боржника або членів його сім'ї тощо (ст. 373 Цивільного процесуального кодексу України);

- соціальними (сприяння забезпеченню права на достатній життєвий рівень шляхом надання пільг з оплати державного мита (статті 4, 5 Декрету Кабінету Міністрів України від 21 січня 1993 р. № 7-93 «Про державне мито»); надання безоплатної правової допомоги, яка в деяких аспектах містить елементи соціального права; обов'язкове зупинення виконавчого провадження у випадку призначення тимчасової державної допомоги (п. 16 ст. 34 Закону від 21 квітня 1999 р. № 606-XIV «Про виконавче провадження»);

¹ Див.: Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. — К., 1996. — С. 196.

² Див.: Комментарий к Конституции Российской Федерации / Под общ. ред. Л.В. Лазарева. 3-е изд., доп. и перераб. — М., 2009. — С. 309.

³ Див.: Конституции государств Европы: В 3 т. / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. — М., 2001. — Т. 3. — С. 102.

⁴ Див.: Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог // Наукові записки. Юридичні науки. — 2007. — Том 64. — С. 6.

⁵ Див.: Сахнова Т.В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. — М., 2008. — С. 266.

– культурними (державна мова судочинства, процесуальні гарантії користування під час судового розгляду рідною, у цьому випадку — недержавною, мовою);

– екологічними (крізь призму положень Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25 червня 1998 р. (Орхуська конвенція);

– особистими правами, свободами та обов'язками (зупинення виконавчого провадження у разі прохання боржника, який проходить строкову службу у складі Збройних сил України чи інших передбачених законом військових формувань; перебування боржника у тривалому службовому від'їзді; знаходження боржника на лікуванні у стаціонарному лікувальному закладі; знаходження боржника або стягувача у відпустці за межами на-

Право на доступ до правосуддя відповідає «духу» Конституції, і не будучи зафіксованим у ній de jure, є таким фактично

селеного пункту, де вони проживають (ст. 35 Закону «Про виконавче провадження»).

Загалом дуже часто реалізація та захист особою таких прав, як право на життя, повагу до її гідності, свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла тощо, є неможливими без права на доступ до правосуддя.

Будучи належним до юридичної сфери, згадане право тісно пов'язане з іншими правами цієї групи суб'єктивних конституційних прав — на судовий захист та судові оскарження, на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, на правову допомогу, презумпцію невинуватості, не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи визначеного законом кола близьких родичів, на захист тощо.

Суб'єктивне право визначають як створену і гарантовану державою через норми об'єктивного права особливу юридичну можливість діяти, що дозволяє суб'єкту вести себе відповідним чином, вимагати відповідної поведінки від інших осіб, користуватися зазначеним соціальним благом, у випадку потреби звертатися до компетентних органів держави за захистом з метою задоволення особистих інтересів і потреб⁶. Тому відповідні права потребують чіткого та недвозначного конституційного врегулювання, оскільки лише в такому випадку вони набувають базового, обов'язкового для всього законодавства, сенсу й допомагають виро-

бити «модель» конституційного процесу, а потім створити теорію цього процесу⁷.

Як висновок можна зазначити, що право на доступ до правосуддя відповідає «духу» Конституції, і не будучи зафіксованим у ній de jure, є таким фактично.

Хоч у сучасному праворозумінні право особи на доступ до правосуддя і стало аксіомою, разом з цим, остання, як і кожне правило, має бути нормативно зафіксована.

На наш погляд, існує необхідність у закріпленні такого позитивного юридичного права матеріальною конституційною нормою, яка мала б обумовлений правовою природою Конституції як Основного Закону установчий, а також загально-регулятивний характер, оскільки встановлювала б передумови обов'язкового створення та відповідності Конституції всіх інших правових норм, що регулюють відповідні правовідносини. Така потреба зумовлена загальним характером конституційного регулювання основних прав і свобод лю-

дини і громадянина, правами інших суб'єктів правовідносин.

Це відповідним чином поклало б на державу обов'язок забезпечити всі умови для реалізації права на доступ до правосуддя, дало б змогу чітко та недвозначно виокремити це право як основне, конституційне, таке, що підлягає конституційній регламентації та конкретизації в інших галузях права. До того ж норми, що регулюють право на доступ до правосуддя, містяться в кримінально-процесуальному, цивільному процесуальному, господарському процесуальному, адміністративному законодавстві, в інших законах та підзаконних актах.

Існує необхідність у закріпленні такого позитивного юридичного права матеріальною конституційною нормою, яка мала б обумовлений правовою природою Конституції як Основного Закону установчий, а також загальнорегулятивний характер, оскільки встановлювала б передумови обов'язкового створення та відповідності Конституції всіх інших правових норм, що регулюють відповідні правовідносини

Належне до категорії основних прав право на доступ до правосуддя об'єктивно потребує процесуальних гарантій, які формалізують та упорядковують механізм його реалізації та правового захисту. У зв'язку з цим привертає особливу увагу класифікація регламентаційних процедур щодо основних прав, запропонована німецьким ученим К. Штерном. Наведемо такі її положення: основні права залежать від наявності певної організації чи дотримання певної процедури; вони впливають на про-

⁶ Див.: Матузов Н.И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права. — Саратов, 1972. — С. 145.

⁷ Див.: Бородин В.В. Конституционный процесс: сравнительно-правовой анализ. Дис. ... д-ра юрид. наук. — СПб, 2000. — С. 19.

цесуальне право; організація та процес слугують інструментами безпосереднього здійснення основних прав; організаційне та процесуальне регулювання є засобом, що усуває суперечності в нормах конституційного права; із положень про основні права випливають особливі вимоги до процесуального оформлення справ та участі громадян у процесі⁸.

На перший погляд, у ситуації, коли те чи інше право особи передбачене міжнародним договором, який є частиною національного законодавства, немає потреби у дублюванні такого права в конституції країни. Однак, на наше переконання, закріплення у такий спосіб відповідних прав надає їх суб'єктам додаткові гарантії реалізації цих прав, наприклад, з огляду на потенційну можливість держави денонсувати міжнародний договір.

Оскільки право на доступ до правосуддя є складовою інституту основних та невідчужуваних прав і свобод людини і громадянина, який становить основу правового статусу особи, воно має бути передбачене правовим актом найвищої юридичної сили та внаслідок цього автоматично отри-

мати додатковий фундаментальний захист, зокрема передбачені частинами 2, 3 ст. 22 Конституції гарантування та неможливість скасування конституційних прав і свобод, а також недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів.

Між іншим, Європейський суд з прав людини у п. 50 рішення від 25 лютого 1993 р. у справі «Функе проти Франції» зазначив, що «якість» внутрішніх правових норм у світлі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод залежить від точності, з якою законодавство та судова практика визначають обсяг і умови здійснення владних повноважень, виключаючи небезпеку сваволі⁹.

Що стосується перспективи подальших розвідок у напрямі цього дослідження, пошук нових шляхів удосконалення методів та механізмів забезпечення права особи на доступ до правосуддя має надзвичайно важливе значення, тому потребує додаткового вивчення як на теоретичному рівні, так і в практичній площині.

⁸ Див.: Государственное право Германии: В 2 т. / Ред. Б.Н. Топорин, Б.М. Лазарев, Ю.П. Урьяс. — М., 1994. — Т. 2. — С. 184.

⁹ Див.: Решение «Функе (Funke) против Франции» от 25 февраля 1993 г. // Европейский Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т. / Редкол.: Бард К., Владыченко А.И. и др. — М., 2001. — Т. 1. — С. 792.

До відома авторів

До розгляду у «Віснику Верховного Суду України» приймаються оригінали авторських статей/матеріалів обсягом не більше одного авторського аркуша (40 тис. знаків) українською мовою у друкованому та електронному вигляді (формат текстового файла .rtf або .doc, кегль шрифту 14 pt, інтервал між рядками 1.5). Рукописні оригінали не приймаються.

Оригінал має бути обов'язково підписаний автором (усіма співавторами). До нього додаються фото авторів (розмір 10x15 см), віддруковане на фотопапері без тиснення або записане на електронному носії (формат відповідного файлу .jpg, розподільна здатність зображення 300 dpi), а також короткі анкетні дані: повністю прізвище, ім'я та по батькові, місце роботи, посада, вчений ступінь, адреса (із зазначенням поштового індексу та адміністративного району, в тому числі у місті), контактні телефони, факс, адреса електронної пошти, ідентифікаційний номер. Ілюстрації (фотографії) до тексту також мають супроводжуватися відповідними підписами.

Відповідно до вимог ВАК наукові статті повинні мати такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких пропонується розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з проведеного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

До тексту статті долучається анотація (у середньому — 500 друкованих знаків) українською мовою, а також рішення кафедри вузу чи відділу наукової установи про рекомендацію статті до опублікування.

Якщо статтю або окремі її фрагменти (цитати, епіграф тощо) перекладено українською мовою з російської, англійської або іншої іноземної мови, необхідно подати ксерокопію оригіналу.

Автори мають дотримуватися таких вимог до оформлення посилань на літературні джерела: зазначати прізвища авторів, укладачів, відповідальних редакторів та ін., видавництво, рік і місце видання, загальну кількість сторінок або номер сторінки, з якої взято цитату. Бібліографічний опис іноземних джерел потрібно подавати мовою оригіналу, долучаючи до статті ксерокопії титульних сторінок цих видань. Нумерація виносков має бути єдиною для всієї статті (а не для кожної сторінки окремо), наводити їх слід на відповідних сторінках, а не в кінці статті.

При посиланні на нормативно-правовий акт необхідно зазначати його повну назву, дату прийняття, номер (для відомих — коли і ким затверджено), коли й за яким номером зареєстровано в Міністерстві юстиції України, а також офіційне джерело опублікування первісного тексту та змін і доповнень.

Автори не повинні передавати ці ж матеріали іншим виданням до вирішення питання про їх опублікування у «Віснику Верховного Суду України». Редакція може не поділяти думку авторів статей. Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, точність посилань на нормативні акти й інші джерела несуть автори.

Рукописи повертаються лише в разі, коли буде визнано доцільним їх доопрацювання. Редакція має право редагувати, скорочувати надіслані матеріали та змінювати їхні назви з подальшим погодженням із автором.